

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИНДЕ ЗАТ АТООЧТУК СИНОНИМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМИЧЕСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.АЙТМАТОВА

THE USE OF NOUN SYNONYMS IN THE LANGUAGE OF AITMATOV'S WORKS

Аннотация: Бул макалада зат атоочтук синонимдердин изилдениши, кыргыз, тирк тил илиминдеги окумуштуулардын изилдөөлөрүн тил илиминдеги илимпоздордун пикирлери берилип, Ч.Айтматовдун мисалында талданат. Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде зат атоочтук синонимдердин изилденбегендиги, сөз тиркнмдөрүнүн синонимдик табияты, кэркөмдүк өзгөчөлүгүн жана тишинин жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер кыргыз тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгын, бул багыттагы адабияттардын жетишсиздигин жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгын эске алуу менен теманын актуалдуулугун айгинелейт. Проблемаларды чечүүдө негизги зат атоочтук синонимдер токтолуп, алардын чыгарманын тилиндеги синонимдик жагын жазуучунун чыгармасынын мисалында орду берилет. Изилдөө ишибиздин предметин Ч.Айтматовдун чыгармалары тизип, объектиси ушул чыгармалардын тилинде зат атоочтук синонимдердин жыйынтыктары. Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы зат атоочтук синонимдердин тилдик каражаттардын кэркөмдүк, боёктуулук жагын тилдик аспектиде аныктоо жана анын кептеги эстетикалык жагын ачып көрсөтүү. Зат атоочтук синонимдердин кэркөм чыгармадагы ролун, кызматын көрсөтүү. Зат атоочтук синонимдерди жазуучунун чыгармаларында колдонулушунун берүү менен, андан теориялык тыянактарды чыгаруу. Жазуучунун чыгармаларынан морфологиялык синонимдердин эмоционалдуулугун боёктуулугун, ордун, колдонулуш чөйрөсүн аныктоо, талдоо.

Аннотация: В данной статье дан обзор существительных синонимов, представлены исследования кыргызско-турецких лингвистических ученых, даны мнения языковедов-знатоков где анализируется на примере Ч.Айтматова. Не исследованность существительных синонимов в языке произведения Ч. Айтматова научно-теоретические вопросы о синонимической природе существительного, красочной своеобразности понятия свидетельствуют о том, что в Кыргызской лингвистике вновь стали рассматриваться как проблема, актуальность темы, учитывая нехватку литературы малое количество в научных исследований в этом направлении. В решении задач основное внимание уделяется существительным синонимам, их синонимическим аспектам языке произведения отводится место в примере произведения автора. К предмету нашей работы относится произведения Ч. Айтматова, объект которых является итогом существительных синонимов на языке этих произведений. Определение в языковом аспекте красочной стороны языковых средств существительных синонимов в анализируемых произведениях Ч. Айтматова и выявление его

эстетической стороны в речи. Использование синонимов существительных в произведениях писателя анализируется путем вывода из него теоретических выводов.

Annotation: This article provides an overview of noun synonyms, presents the research of Kyrgyz-Turkish linguistic scientists, gives the opinions of linguistics scientists, where it is analyzed by the example of Ch. Aitmatov. The unexplored nature of noun synonyms in the language of Ch. Aitmatov's works, scientific and theoretical questions about the synonymic nature of the noun, colorful originality and concept indicate that within the framework of Kyrgyz linguistics, they have again begun to be considered as a problem, the relevance of the topic, given the lack of literature and a small number of scientific studies in this direction. In solving problems, the main attention is paid to noun synonyms, their synonymic aspects in the language of the work are given a place in the example of the author's work. The subject of our work includes the works of Ch. Aitmatov, the object of which is the result of noun synonyms in the language of these works. Definition in the linguistic aspect of the colorful side of the linguistic means of noun synonyms in the analyzed works of Ch. Aitmatov and identification of his aesthetic side in speech. The use of synonyms of nouns in the works of the writer is analyzed by drawing theoretical conclusions from it.

Негизги сөздөр: синонимия, морфологиялык синонимдер, синонимдик катар, синонимдин түрлөрү, синонимдеги мүчөлөр, заттык синонимдер, стилдик синонимдер, синонимдердеги экспрессивдүүлүк, синтаксистик синонимдер, эркелетүүлүк, боектуу зат атоочтук синонимдер, эмоционалдуу, боектуу сөздөр, каармандык, автордук кепте, оң жана терс эмоция.

Ключевые слова: синонимия, морфологические синонимы, синонимический ряд, виды синонимов, члены синонимов, вещественные синонимы, стилистические синонимы, выразительности в синонимах, синтаксические синонимы, ласкательные, красочные именные синонимы, эмоциональные, красочные слова, персонажи, авторские слова, положительные эмоции.

Keywords: synonymy, morphological synonymys, synonymic series, types of synonyms, members of synonyms ,real synonyms, stylistic synonyms, expressiveness in synonyms, syntactic synonyms, affectionate, colorful nominal synonyms, emotional, colorful words, characters, author's words, positive and negative emotions.

Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде зат атоочтук синонимдердин изилденбегендиги, сөз түркүмдөрүнүн синонимдик табияты, көркөмдүк өзгөчөлүгү жана түшүнүгү жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер кыргыз тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгын, бул багыттагы адабияттардын жетишсиздигин жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгын эске алуу менен теманын актуалдуулугун белгилейбиз. Проблемаларды чечүүдө зат атоочтук синонимдерге токтолуп, жазуучунун чыгармасынын мисалында орду берилет. Изилдөө ишибиздин предметин Ч.Айтматовдун чыгармалары түзүп, объектиси ушул чыгармалардын тилинде зат атоочтук синонимдердин жыйынтыктары. Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы зат атоочтук синонимдердин тилдик каражаттардын көркөмдүк, боектуулук жагын тилдик аспектиде аныктоо жана анын кептеги эстетикалык жагын ачып көрсөтүү.

Зат атоочтук синонимдердин жазуучунун чыгармаларында колдонулушу, андан теориялык тыянактарды чыгаруу. Зат атоочтук синонимдердин изилдениши, кыргыз, түрк тил илиминдеги окумуштуулардын изилдөөлөрүн тил илиминдеги илимпоздордун пикирлери

берилип, Ч.Айтматовдун мисалында талданат. Кыргыз тил илиминде синонимдердин сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүштөрүн, синонимдик катар, синонимдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрүн кээ бир окумуштуулардын эмгектеринде негизги гана берилгенин белгилөөгө болот. Морфологиялык каражаттардын синонимиясы кыргыз тилинде бир топ окумуштууларды тийишкө салууда. Б.Ө.Орузбаева —Сөз курамын эмгегинде сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоого кенелтирип, зат атоочтун айрым синонимдеш мүнөздөрүн белгилеген (8,213-251). Профессор Ш.Жапаровдун —Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер деген китебинде синонимдердин сөз түркүмдөрүн боюнча бөлүнүштөрүн кеңири берилбесе да, өз алдынча турганда синонимдик катарды түзгөн сөздөн мисал кылып сөздүнүндө берген (6, 3-250). Ал эми окумуштуу М.Мухаммадиевдин —Азыркы тажик тилиндеги синонимдер (Мухаммадиев,1960) деген диссертациялык эмгек, авторефератында синонимдердин негизги сөз түркүмүн боюнча бөлүнүшүн көрсөтүлгөн. Синонимдерди изилдөөчүлөрдүн арасында сөз сөз түркүмдөрүнүн ар бирине жекече токтолууга, аларды изилдөөгө аракет кылгандар да бар. Атап айтсак окумуштуулар О.Жумашев казак тилиндеги этиштик синонимдерге, А.Болгонбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге кеңири токтолуп мүнөздөмө беришкен белгилүү бир сөзгө маанилик тактык кийирин, тек жайын түшүндүрүн, ачыктоо максатында ал зат атоочтук синонимдер тегин туюндурган экинчи бир сөздүн коштоп жүрүшүн синонимдердин пайда болушунун логикалык себеби болуп, сөз маанисин тактоо муктаждыгы зат атоочтук синонимдердин жаралышына шарт түзгөн конкреттүү мисалдар аркылуу анализденип берилет.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары

Изилдөөнүн методологиялык негизин учурдагы полипарадигмалык теориянын жоболору түзөт. Иштин жүрүшүндө конкреттүү ык-методдорго кайрылдык. Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилин иликтөөдө сөз-образ, семантикалык тилин иликтөөдө сөз-образ, эмпирикалык метод аркылуу талданды.

Изилдөөнүн натыйжалары жана талкууланышы

Кыргыз тил илиминде изденүүчү катарында (2010) монографиялык эмгегимде Ч.Айтматовдун эмгектеринин морфологиялык стилистикасын изилдөөдө зат атоочтун стилистикалык жагын иликтеп сөз жасоо стилистикасында кыргыз тили сөз жасоочу синонимдеш мүнөздөргө бай экендигин ал мүнөздөрдүн тобу төмөндөгүлөр экендиги белгиленген:

-чы// -кеч//-чан (арабачы// арабакч), -луу//-ман (кадырлуу//кадырман), -бу//-лаш (курбу-курдаш),-чар//-ча(букачар//букача), --бан//-чы, (багбан бакчы),-сун//-сундук (суусун//суусундук) ж.б.у.с мүнөздөр кирет. Сүрөткер чыгармаларында мындай синонимдеш мүнөздөрдүн кеңири пайдаланган, мисалдар менен белгилеген. Жаныбарларга карата да **-ым** мүнөсүн колдонулуп, сүйлөөчүнүн ал жаныбарга карата аёо, эркелеттүн сезимдери берилет: Мисалы: Жардамчысы жнгөндү алкым астынан сунду.- Так, так, Гүлсары, эй, **тентегим**, - деп кожоюн кулагынын тибин кашый берди (—Гл, 36-б). – Сага эмне болду-ыя?

-Танабай аттын жанына келип, өпкө кага акырын онтогонун укту. Нүргүлөп кеткенсиң го? Кыйналып турасыңбы, картаңым? – Ыя, акыбалың жаманбы? (—Гл, 36-б). Жазуучу каармандын кебинде **атына Гүлсарыга // тентегим// картаңым** зат атоочтук эркелетүүчү синонимди пайдаланып, атына карата аёо эркелеттүн сезими оң эмоцияны берди. Сүйлөшүнүн стилин көрсөткөн (7, 35-48). Морфологиялык жагынан сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүштөрүндө башка түрк тилдериндегидей сыяктуу зат атоочтук синонимдер кыргыз тилинде да бир кыйла кездешет. Анткени нерселердин, буюмдардын, жаныбардын,

җәнмднктерднн жана башка ар кандай абстрактуу, конкреттнн заттардын аттары, ар тнркнн кубулуштардын, окуялардын, тншннктерднн аталышы зат атооч сөздөр аркылуу берилет. Ал эми андай атоолордун ичинен эки тнрднн же андан ашык аталып жнргөн заттардын, буюмдардын, жаныбарлардын аттары, бир эле маанини билдирген, бирок ар башка айтылган тншннктер да бар. Зат атоочтук синонимдер жөнндө тншннк бернн нчнн чыгармалардан алынган конкреттнн фактыларды келтирип, кайсы зат атооч сөз кандай сөздөр менен синонимдеш боло ала тургандыгын салыштырып кәрсөтннгө негиз бар:

Нн//дабыш//табыш// добуш// доош. Шыңгыраган ороктор, шуудурап жыгылган буудайлар, жагымдуу **нн** алышып жатса, нары жакта Касымдын комбайни, кирген суудай кнркнрөп, —оп майданын| жаңычасын ырдагандай, эгинди жапырып чаап жатты (—С.Жл, 562-б). **Дабышынан** тааныдым – Бекташ экен (—С.Жл, 604-б). Жер днңгнрөгөн **доош** ичинде кнтрөгөн калың дабырт нстнндө ал экөөнн алсыз нннн ким укмак (—Ак кемел,225-б). Бирок ошол оокумда эненин кулагы кандайдыр бир **добуш** чалды. Эне ылдамдап бастырган сайын, жанагы **добуш** угулат (—Ак жаан|, 329-б). Чыгармада автор нднн, добуштун, дикциянын ордун синонимдерди бернн аркылуу образдуулукту, укулуктуулукту, жагымдуулукту берет.

Чогулуш//жыйналыш. Кээде **жыйналышта** Танабай туруп алып, душман менен айыгышкан тап кнрөшндөгн Чоронун кечиримсиз жумшактыгын аябай сынга алчу (—Гл, 26 - б). Ал муну ачык, эл алдында айтууга же көчөдө, же **чогулушта**, же андан бетер чет өлкөлнк корреспонденттерге айтууга анын мнмкннчнлннгн жок (—Кассандра тамгасы|, 278-б). Снрөткер зат атоочтук синонимдерди орду менен пайдаланып текстте орунсуз кайталоону жойгондугун, өз орду менен синонимдер каармандын иш-аракеттин баяндоо аркылуу снрөттөйт.

Байбиче//кемпир. Абышкасы Картаңбай, **кемпери** Сайкал дегендердин мага таякелик жайы боло турган (—Б.Мл,529-б). **Байбиче**, чочубай эле коюуңуз Сейит турганда (—Жл,451-б). Жазуучу синоним сөздөрдн бернндө чыгармасында куракты эске алуунун жолун да синонимдер аркылуу сөзднн жашын ылгоону кәрсөтөт.

Аскер// армия//кол. Аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберчн, почточу аны апамдын колуна тапшырат (—Жл,457-б). Батыштагы бай өлкөлөр кагандын жеңилбес **колу** жапырт кирип барганда, туулары тепсендиге ташталып, мына ушу ажыдарлуу туулар желбиреп турмак (—Ч.А.Бл, 538-б). Кырк төртннчн жыл келип, согуш Батышка алыстап, эмгек **армиясындагылар** кайтып, фронттон кайткандар да көбөйгөн кезде Мырзабай бизди окууга шаштырды (—М.А.А.К.К.Мл, 416-б). **Кол** баштаган Гриша өзн жок (—К |,189-б). Жазуучу **аскер, армия, кол** деген синоним сөздөр аркылуу чыгармада тарыхты, доорду эске алуу менен тарыхый сөздөрдн өз орду менен пайдаланып образдуулук, каармандыкты снрөттөдө.

Эркелетннчн, боөктуу зат атоочтук синонимдер да жазуучунун чыгармаларында колдонулат: Эдике// Майсалтайым// Жамалтай.

-И, сага эмне болду, **Жамалтай**, сайгак тийдиби?- деди Орозмат, аны эркелете кнлнмснрөп (—Жл,491-б). Жамийла эркелеп, акебайлап аларды өөп да жатты, бирок тигилер ага карабай аны ансайын сууга кннлөтнп ыргытышат (—Жл, 483-б). Ой, Иштин жай-жуюн дагы сураштырбай, бир билгеним: **Майсалбегим** тоссун дептир! **Майсалтайым** келсин дептир! Сени тоспогондо кимди тосом, кагылып кетейин уулум. (—С.Жл,579-б). Эне-Бейитке жетпей туруп калдык. Калай да болсо жардамдаш, карагым, -деди **Эдигей** көкнрөгнндөгн сыйлыктары лейтенанттын көзнө урункудай жнткннө (—К.К.Б.Кл, 291-б). –Койчу, **Эдике**, анан снйлөшөбнз (—К.К.Б.Кл, 448-б). Демек, чыгармадан алынган эркелетннчн сөздөр

боёктуулукка ээ. Энциклнг аттарды автор Эдигей//Эдике, Майсалбек//Майсалтайым, Жамийла// Жамалтай деп эркелетнгнчн мнчелер аркылуу чыгармада берилген синонимдер аркылуу җн, тнс берилип боёктуулукту чеберчилик менен колдонууда.

Жалпылап айтканда, кыргыз тил илиминде синоним сөздөр зат атооч сөз тнркнмннҗн жасаларын жазуучунун чыгармасында талдоого алуу менен байкадык. Алынган илимий-теориялык кез караштар фактылык материалдардын негизинде далилдөө аракетинен җткөрлдн. Иште зат атоочтук синонимдердин кепте жнзөгө ашырылышы, ар бир категориясынын формаларынын кептин уюшулушундагы боёктуулук таасири жана образдык мннөздөрднн ар жактуу тереңдеп ачылышындагы кызматы боюнча мннөздөлдн. Морфологиялык каражаттардын синонимиясы боюнча эмгектер али колго алынбагандыгын белгилейбиз. Жыйынтыктап айтканда, жазуучунун кёркөм табылгаларынын тилдик җзгөчөлннгн иликтөө мындан ары да кеңири кулачын жайып, улана берет деген ишенимдебиз.

Колдонулган адабияттар:

Айтматов Ч. Гнлсарат. Повесттер. -Фрунзе: Кыргызстан.1978.-642 б.

Айтматов Ч. 3-5т.10 т. –Бишкек, 2018. -584.

Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том.-Б., 2018, -348 б.

Болгонбаев А. Казак тилиндеги зат атоочтук синонимдер, Алматы, 1957

Жапаров Ж, К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин синонимдер сөздннгн. - Б.: —Бийиктик| 2015.-

б.

Нармырзаева К.Атооч сөз тнркнмдөрнннн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык җзгөчөлнктөрн. -Ош,2012.-171 б.

Орузбаева Б.О. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 360 б

Суранчиева Б.Синонимы в киргизском языке.

[Текст] Автореф.дис...канд.филол.наук/ Б.Суранчиева. -Ф., 1971. -20с.